

“ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ” В ОКУПАЦІЙНИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ НА ТЕРИТОРІЇ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Дослідження тем, пов’язаних, по-перше, з вираженням громадської думки щодо різних суспільно важливих питань у засобах масової інформації та, по-друге, – з впливом мас-медіа на формування такої думки, мають неминущу актуальність, надто коли в зоні пильної уваги преси та ін. ЗМІ виявляються проблеми міжнаціональних, міжконфесійних стосунків, проявів ксенофобії тощо. Переконає в цьому збурення мусульманського світу, що викликала публікація данською газетою “Юлландс Постен” карикатур на пророка Мухаммеда. Прикметною видається реакція провідної правої газети “Хамшарі”, власником якої є міська влада Тегерана (Іран): тут оголошено конкурс на кращу карикатуру про винищення євреїв під час Другої світової війни. Мотив “єврейської провини” за всілякі негаразди може знову набрати сили, адже влада мас-медіа в сучасному світі справді величезна. Зокрема, визначення політичної орієнтації та соціального самопочуття населення, здійснене в 5 областях України, в т. ч. й на Вінниччині, Центром соціологічних та політичних досліджень “Соціовимір” у грудні 2005 року, засвідчило, що близько 60% опитаних громадян довіряють журналістам (порівняно з 2004-м роком цей показник зріс утричі). Попри те, що дослідження такого типу були неможливі в умовах комуністичного чи нацистського тоталітаризму, найімовірнішою бачимо гіпотезу про не меншу, а то й вищу довіру до друкованого слова також і в період окупації, коли газети були основним джерелом інформації про події на фронтах. Люди дуже цікавилися цим і, хоч наклади періодичних видань не перевищували десятків тисяч, передавали номери з рук в руки, перечитували всі матеріали. Поза сумнівами, вплив преси був значний, хоча, звісно, не всі довіряли газетам, пам’ятаючи радянську одноставність оцінок, поглядів і т. ін. у друкованих органах. Можна також припустити, що увагу читачів привертали нові – “самостійницькі”, антикомуністичні теми.

Такі дослідники, як С. Жумар¹ і М. Ривкін² (Білорусь), А. Каспяравічюс³ (Литва), І. Альтман⁴ і Л. Воловик⁵ (Росія), Ю. Смілян-

ська⁶, М. Тяглий⁷ (Україна) та ін. розглядали як загальні тенденції висвітлення “єврейського питання” в пресі на окупованих територіях колишнього СРСР, так і конкретні історичні факти, припускали можливості використання друкованих засобів масової інформації як джерел для з’ясування подій Голокосту тощо. Проте на сьогодні ще повною мірою не вивчено зміст періодичних видань, які виходили того часу в Україні, зокрема на регіональному рівні. Гадаємо також, що високоінформативним у цьому сенсі може виявитися дослідження напрямів і форм антисемітської пропаганди в періодиці з урахуванням специфіки краю, визначення внеску місцевих авторів у створення образу єврейства як світового ворога, формуванні спрямованої проти євреїв громадської думки тощо.

Нами досліджено 803 примірники періодичних видань, які виходили на території Вінниччини або присилалися сюди з нацистських пропагандистських центрів, – всього 11 назв (6 українською, 4 російською, 1 німецькою мовою). У фондах науково-довідкової бібліотеки (НДБ) Державного архіву Вінницької області (ДАВО) збереглися тільки часописи, що виходили в німецькій зоні окупації. Серед місцевих газет найповніше представлена “Вінницька вісті” (далі – “ВВ”) – 260 чисел. Її наклад сягав 12 000 примірників. Перший номер цього видання вийшов 28 серпня 1941-го, а останній – 5 березня 1944 року. З 19 вересня 1941 року видавалася міська “Козятинська газета”. Збереглося 14 чисел за вересень – листопад 1942 року, 2 підшивки за 1943 рік і 1 номер додатка до “Козятинської газети” – “Літературна газета” за грудень 1943 року.

На Козятинщині з перших місяців окупації видавалася й районна газета “Нове життя”. У фондах НДБ ДАВО відкриті номери за січень – липень 1942 року. Маємо також 10 чисел за вересень – грудень 1942-го та 27 – за перше півріччя 1943 року “Калинівських вістей”, які видавалися з 1942 року. В Калинівці, також із 1942 року, виходила обласна газета “Відродження”; зберігся 31 номер цього видання за січень – вересень 1942 року. З 1943 року видавався тижневик “Гайсинська газета” – збереглося всього 16 її номерів за квітень – жовтень 1943-го.

Зіставивши зміст найповніше збережених “Вінницьких вістей” та наявних номерів інших видань, ми дійшли висновку, що редакційна політика всіх вищезазначених часописів була схожою між со-

бою і відображала ідеологію антикомунізму, нацизму, українського націоналізму, антисемітизму. Зрештою, легальна преса й не могла мати іншого ідейного спрямування. Окрім того, коли гітлерівська Німеччина розпочала переслідування українських націоналістів, у пресі значно поменшало відверто проукраїнських матеріалів; перший номер “ВВ” у 1943 році взагалі вийшов без тризуба біля заголовка.

До Вінниччини надходили ще часописи, що видавалися за її межами, переважно в Берліні. Науково-довідкова бібліотека ДАВО має на зберіганні окремі номери таких періодичних видань, як “Deutsche Ukraine-Zeitung” (“Німецька газета для України”), “Український вісник” та російськомовні “Новое слово”, “Голос правды”, “Добровольческий вестник” і “Клич”. За ідейно-тематичним змістом ці видання були подібні до місцевих, можливо, навіть правила для останніх за зразки. Спільною рисою для всіх розглянутих часописів був агресивний антисемітизм, особливо до кінця 1943 року; в січні – березні 44-го місцеві газети подавали значно менше матеріалів антиєврейського спрямування, зосередившись на описі нібито й далі переможної ходи німецької армії, що вже відступала. Проте й 17 лютого 1944 року “Добровольческий вестник” надрукував статтю “Иудейский план порабощения всего мира” – образ ворога, як бачимо, залишався незмінним. Зауважимо принагідно, що окремі номери “Добровольческого вестника” надійшли з Гайсина, де під час окупації перебував штаб Кубанського козачого полку, який брав активну участь у проведенні антиєврейських акцій⁸.

Специфічність преси як джерела вивчення ідеології й практики геноциду євреїв полягає в її агітаційно-масовому характері, виразному суб’єктивізмі, що виявлявся у відчутній тенденційності добору висвітлюваних тем і в підходах до їх розкриття. З одного боку, понад 60% тексту “ВВ” та районних газет відводилося під матеріали, що в пронацистському дусі інформували про перебіг подій на фронтах Другої світової війни, коментували міжнародне становище, з’ясовували “визвольну місію Німеччини” (надто до весни 1942 року, поки нацисти не перейшли до переслідувань українських націоналістів).

Згодом ці теми залишалися в полі зору редакцій, але менше – та й обстановка на фронтах змінювалася. Більше уваги приділяло-

ся коротким інформаціям про місцеве життя. На шпальтах газет схвально відгукувалися про окупаційну політику, в тому числі про її невід’ємний компонент – вирішення “єврейського питання”, – чи то йшлося про засадничі положення, чи то про їх реалізацію на місцях. Підтримка гітлерівського ставлення до євреїв на територіях, окупованих Німеччиною, виявилася в публікації відповідних уривків із промов Гітлера (у “ВВ” за 28 листопада 1941 р.; калинівської газеті “Відродження” 7 січня 1942-го; “Козятинській газеті” за 10 лютого 1943 і т. п.). Схвально оцінює антиєврейські заходи письменник Аркадій Любченко в інтерв’ю, надрукованому “Новим життям” (Козятин) 27 липня 1942 р. А ось кілька цитат із “Гайсинської газети”. В редакційній статті “Дворіччя нового життя” в числі за 25.07.43 одним із головних здобутків “нового порядку” називається ось що: “Понад два десятиліття чекали, коли закінчиться жидівське панування над нами, і наші надії збулися”. Через місяць, 29 серпня 1943 р., Юрій Стрижевський дає відповідь на запитання “За що ми вдячні німцям?” – за те, що звільнили від жидів. Подібні оцінки діяльності окупаційної влади часто трапляються на шпальтах усіх збережених видань того часу.

Преса виконувала стратегічне завдання нацистської ідеології: домогтися, щоб якомога більше населення окупованих земель прийнялося антисемітськими й антикомуністичними поглядами, причому головним “технологічним” прийомом для досягнення цієї мети було ототожнення єврейства з марксизмом, більшовизмом, радянською владою та її репресивною системою. Саме з таких позицій висвітлювалися теми статей: “Жидівські пляни та советська дійсність” (було три подачі у “ВВ”: 4, 7 та 15 липня 1943 р.); “Більшовизм – жидівське явище” (14 листопада 1943 р. у “ВВ”); “Советські генерали з жидів” (там само, 25 квітня 1943 р.); до річниці Жовтневої революції 8 листопада 1942 року “ВВ” дали статтю “25 років терористичного панування”; “Калинівські вісті”, ґрунтуючись на принципі тотожності основ більшовистської ідеології та політики і єврейства в цілому, розповідають про те, “Хто керував советською пресою?” та про злочинного Гершелю Ягоду – в публікації під назвою “Московські кати”¹⁰. Причому, не здається випадковим збіг багатьох дат виходу у світ матеріалів антиєврейського спрямування з датами радянських свят: створення суперечності

між звичними й новими даними, як і кожен контраст, ефективно привертає увагу читачів.

З іншого боку, не друкувалися відомості про те, як саме й ким здійснювалося масове знищення євреїв у м. Вінниці та районах області, які нелюдські умови не життя, а животіння створила євреям окупаційна влада, як представники гнаного народу протистояли своїм убивцям тощо.

Справді, прямим текстом про масові вбивства дітей, літніх людей, зовсім старих і молодих жінок тільки за те, що вони євреї, не говорилося, бо це показало б “розв’язання єврейського питання” німецькою владою в небажаному для неї ракурсі, наблизивши читачів до тих, ще недавно живих, таких самих, як і читачі, людей, котрі переважно були далекі від політики, влади, від усіх приписаних їм гріхів... Та між рядками кожен – за бажання – міг розгледіти істину. Нацисти і їх посібники приховували факти розправи над мирним населенням в цілому, а над євреями зокрема. Проте в номерах газет, що виходили напередодні акцій знищення єврейського населення або відразу після них, містилися статті, які виправдовували та декларували позбавлення від єврейства взагалі. Перед першим єврейським погромом у Вінниці місцевий автор Андрій Луговий у статті “Український нарід і жида” доводив необхідність позбутися підступного “жидівського ворога”, як це зробили в Німеччині. А зразу після масової страти вінницьких євреїв 19 вересня 1941 року газети виходили з публікаціями, в яких цинічно говорилося про “акції очищення людності” – про це згадував вражений аморальністю преси свідок трагедії на Літинському шосе. 16 квітня 1942 року нацисти знищили понад 5 тис. вінницьких євреїв, а вже 19-го в статті “Творець нової Європи” журналіст Лазор захоплено пише: “Провидіння благословило фюрера на святий бій за звільнення людства від жидівського плюгавства, ми з честю наслідуємо його...”

Привертають увагу різні документи розпорядчого характеру, що надходили з установ німецької окупаційної влади та органів місцевого самоврядування й друкувалися в газетах 1941 – 1942 рр. Вони подавали читачам ідеологію відкритого пограбування єврейського населення як цілком нормальну, прийнятну, само собою зрозумілу. Прояви соціально-економічного антисемітизму мали

сприйматися громадою як обов'язкова банальність, прикмета нового порядку. Так, уже 12 вересня 1941 року "ВВ" надрукували постанову тимчасового місцевого самоврядування про накладання контрибуції на єврейське населення міста в розмірі 300 000 крб. Тих, хто відмовився б від сплати цієї данини, чекав розстріл. Під рубрикою "Адміністративні заходи" читаємо про обов'язкове "носіння жидами пов'язок на руці з зіркою Давида", "вилучення колишніх житлових будинків, що належали жидам", та передачу їх житловому відділу управи¹¹; про позбавлення євреїв-інвалідів соціального забезпечення¹²; 27 листопада й 14 грудня того ж року "ВВ" публікує розпорядження "про порядок оплати жидів, що працюють", згідно з яким євреї-ремісники одержували тільки до 50% зарплати, позбавлялися права отримувати надвишки за надурочні роботи, було встановлено постійну "данину від жидів". "Вінницькі вісті" 7 грудня 1941 року, а часописи Калинівського, Козятинського та Гайсинського районів трохи згодом опублікували документи, що регламентували базарну торгівлю та встановлювали базарний збір: євреям дозволялося відвідувати базари Вінниці та райцентрів один раз на тиждень – у неділю, тільки протягом двох годин після 12.00. Для городян інших національностей такі обмеження не встановлювалися...

У цьому сенсі окупаційну пресу можна використати як допоміжне джерело з вивчення долі євреїв, оскільки опубліковані в 1941 – 1942 рр. оголошення, постанови, накази й под.документи окупаційної адміністрації та органів місцевого самоврядування містили таку інформацію соціально-економічного змісту, як вказівки про обмеження громадянських прав євреїв, порівняльні дані про їх чисельність у різні періоди, відомості про звільнені помешкання, що раніше належали єврейському населенню й т. п.

Про узаконення дискримінації євреїв уже говорилося раніше. Тут зауважимо, що саме завдяки газетним публікаціям вдалося верифікувати статистичні показники кількості жертв Голокосту в м. Вінниці. 29 січня 1942 року "Вінницькі вісті" дають порівняльні дані щодо кількості населення в обласному центрі в різні періоди: "...По совєцькому перепису в місті мешкало 30 000 жидів. На 1 січня 1942 року було зареєстровано 35 618 мешканців. З них: українців – 24 124 чол., ... жидів – 5 099 чол.." Про масштаби акцій зни-

щення євреїв у Вінниці свідчить повідомлення від 25 січня 1942 року, вміщене у “Вінницьких вістях”: “...до 01.01.1942 р. житловим відділом видано 4 175 дозволів на одержання квартир... Складено також 5 218 актів оцінки залишеного нещодавна жидівськими мешканцями майна...”

Ще один штрих до висвітлення “єврейського питання” окупаційною пресою Вінниччини – це вияви задоволення життям без євреїв, яких звинувачували у всіх недоліках, проблемах довоєнного і воєнного часу. У схвальному тоні в газетах писалося, що заклади охорони здоров’я, освіти, культури звільнилися від “жидівського засилля” й можуть повноцінно функціонувати й т. п. Наприклад, 11 січня 1942 року “ВВ” публікують за безособовим підписом “Студенти і курсанти” допис “Минуле і сучасне Вінницького педагогічного інституту”. В ньому йдеться про відкриття навчального закладу, точніше кажучи, відновлення його діяльності на інших засадах і в іншому середовищі. Буквально в першому абзаці, присвяченому формуванню найголовніших завдань і досягнень новоствореного колективу, сказано: “Перш за все треба було позбутися всього того, що залишили у спадщину жиди: бруду, неохайності, анархії, – і цього домігся інститут”. При подібному підході зовсім ігнорувалася факт, що таке “звільнення” від єврейської інтелігенції відбулося внаслідок убивства одного з народів, які жили на цій землі.

Оскільки майже в кожному числі обов’язково було вміщене щось із виразними антисемітськими мотивами, то звідси можемо висувати, що справді окупаційні і друковані органи нерідко були інструментом маніпулювання свідомістю місцевого населення, одним із чинників заохочення антиєврейської поведінки, формування байдужого ставлення до долі євреїв навіть серед найближчого оточення – колишніх колег, сусідів. Цей висновок можна підтвердити, звернувшись до свідчень, даних районним і міській НДК¹³ до “усної історії”: людям запам’яталися розпорядження, оголошення в газетах, де йшлося про спеціальні умови життя євреїв. Дехто розповідав про гнітюче враження, яке справляли подібні матеріали, посилювали почуття покинутості напризволяще, приниженості, безвиході.

Антисемітська пропаганда, здійснювана окупаційною пресою на Вінниччині, використала для ефективнішого насадження ідеї

“єврейської вини” факт розкопки могил людей, розстріляних енкаведистами в 1937 – 1941 рр.

Починаючи з 6 липня 1943 року, публікації про злочин сталінської системи, трагедію українського народу були в кожному числі “ВВ”, передруковувалися районними часописами. До них додавалися й статті місцевих авторів, як-от: “Участь жидів у Вінницькому злочині”¹⁴. Ця ж газета видрукувала промову єпископа Житомирського та Вінницького Української православної церкви Григорія на одному з похоронів жертв сталінських репресій. Авторитетний релігійний діяч усю провину за вінницький злочин склав на “підступних жидів”.

Серед місцевих авторів, які “спеціалізувалися” на антисемітських темах, – Андрій Луговий, Євген Лазор, М. Таряніков, Юрій Стрижевський та ін. Аналізуючи будь-які історичні факти, вони передусім доводили, що “жидівство... прагне осягти свою мрію – світове панування”, а через те необхідно позбутися підступного “жидівського ворога”. Ця ідея була, зрозуміло, провідною й цілковито збігалася з доктриною нацизму щодо євреїв. Зрозуміло, зараз неможливо встановити, чи погляди цих авторів сформувалися під впливом нацистської ідеології, чи вони до них дійшли самостійно. Напевно, те, що вони наполегливо обстоювали антисемітські ідеї протягом тривалого часу, може слугувати доказом якщо не самостійного цілком, то добровільного вибору. Проте з часом усе частіше посилалися на те, що не тільки в Німеччині, а й у цілому світі до євреїв спостерігається негативне ставлення. Як бажання замаскуватися, злитися з іншими, втекти від розплати сприймаються передруки антисемітських матеріалів зарубіжних газет, де йшлося про переслідування євреїв у країнах Європи, зокрема в Італії, Греції, Болгарії, Угорщині, Британії, а також у США та Аргентині. Повідомлення ці стосувалися як періоду Другої світової війни, так і далекого минулого.

У німецьку зону окупації не приходили видання з Трансністрії. Використовуючи закономірний інтерес мешканців Вінниці й округи до життя своїх земляків у румунській зоні, місцеві часописи подавали серед іншого й інформацію про становище євреїв за Бугом: “Румунський уряд постановив ввести один суцільний закон про виключення жидів з господарського та суспільного життя країни.

Буде створено центральну жидівську організацію для передачі жидівського майна у румунські руки... Переселення жидів із Румунії на кошти жидівських засобів...” “Румунський уряд видав розпорядження – жиди мають з’явитися до спеціальної комісії для встановлення працездатності, вони мають виконувати тільки передбачену для них роботу”¹⁵. Таким чином творилася ілюзія спільної, розмитої відповідальності.

Підсумовуючи напрями, теми антисемітської пропаганди, можна виокремити таке з них:

- ототожнення єврейства з комуністичною ідеологією, радянською владою, репресивною системою сталінізму;

- прийняття позиції Німеччини щодо вирішення “єврейського питання”; широке цитування Гітлера з цього приводу;

- утвердження ідеї про те, що радянські євреї свідомо нищили український народ, його культуру; доведення цього як за допомогою життєписів відомих у радянській політиці євреїв, так і на місцевих матеріалах;

- творення образу єврея як визискувача, брехуна, шахрая, злочинця;

- нагнітання мотиву “єврейської провини” за всі глобальні та локальні негаразди;

- посилення на антиєврейські настрої в різних країнах світу;

- декларування тез про те, що євреї – це реальні палії війни, оскільки прагнуть світового панування; у зв’язку з цим доводилося, що єврейство підкорило уряди США та Англії, а також апелювалося до горезвісних “Протоколів сіонських мудреців”, викривалося масонство як засіб утвердження влади іудеїв над цілим світом;

- звернення до історії взаємин християн та іудеїв (у цьому контексті охоче писали про ритуальні вбивства християн, коментували справу Бейліса, вигадували нібито художні твори, пройняті антисемітизмом, як-от оповідання невідомого автора “Галя” тощо).

“Провину” євреїв перед цілим людством збільшувало їхнє “шкідництво” на вінницьких підприємствах та базарах. Місцеві дописувачі розповідали, як лікарі-євреї калічили хворих українців, учителі єврейського походження погано навчали; навіть у спортивних програшах чи в тому, що в сільській бібліотеці бракує хороших книг, також звинувачували єврейство й т. ін.

Згідно з вимогами публіцистичного стилю придумувалися заголовки, схожі на гасла, часто саркастичні: “Світове жидівство як сила постійного гону”, “Всесвітній ворог народів – масонство”, “На загальному тлі – жид”, “Бедные иудеи”, “Чому існували жидівські колгоспи?” тощо.

Щодо жанрової різноманітності, то “єврейського питання” стосувалися й аналітичні статті, й хронікальні повідомлення, й репортажі, а також памфлети, фейлетони, карикатури. На одній із таких карикатур відразливий єврей-багатій рекомендує американського льотчика своїй ще огиднішій дружині: “Ось, мила Фейго, – каже герой карикатури, – познайомся з літуном-сержантом Джоном Вілкінсом, який знищив дві лікарні, одну школу, сильно пошкодив дитячий будинок і церкву”.

Глузливе зображення “...мошків та лейб”, “жидівських посіпак”, ясна річ, було покликане пробудити зневагу до цілого народу, ввести в оману місцеве неєврейське населення, притупити в людях співчуття: тих, кого висміюють привселюдно, нелегко поважати, жаліти, а тим паче – рятувати... Наведена ж як приклад карикатура призначена підказати читачам: дивіться, євреї зловтішаються, коли страждаєте ви. То чого ж їм співчувати?

Попри те, що політика геноциду євреїв на Вінниччині не визначалася антисемітизмом місцевої преси періоду окупації – радше антисемітизм періодичних видань був продиктований цією політикою, – висвітленням “єврейського питання” тодішні вінницькі ЗМІ долучилися до розпалювання міжнаціональної ворожнечі, що сприяло створенню терпимого до винищення євреїв морально-психологічного клімату, коли участь українців у вбивстві земляків, з котрими донедавна жили у злагоді, виправдовувалась, а надання їм допомоги засуджувалося. Вважаємо, що дослідження наслідків антиєврейської пропаганди саме в гуманітарних аспектах є вкрай необхідним і перспективним.

¹ Жумарь С.В. Еврейский вопрос в оккупационных изданиях на территории Белоруссии // Тень Холокоста. Материалы II Международного симпозиума “Уроки Холокоста и современная Россия” (далее – Тень Холокоста). – М., 1998. – С. 117–125.

² Рывкин М.С. Тема Холокоста в оккупационной периодической печати Витебска // Тень Холокоста. – С. 120–124.

³ Каспарявичус А.П. Литовская печать о евреях (июнь 1941 – январь 1943 гг.) // Тень Холокоста. – С. 125–132.

⁴ Альтман И.А. Жертвы ненависти. Холокост в СССР, 1941 – 1945 гг. – М., 2002. – С. 40–57; *его же*: Холокост и пресса на оккупированной территории СССР // Тень Холокоста. – С. 37–41.

⁵ Воловик Л. Ф. Антисемитская пропаганда в Орле (1941 – 1997) // Тень Холокоста. – С. 137–140.

⁶ Смилянская Ю. В. Отражение Холокоста в прессе оккупационного периода на территории Украины // Катастрофа европейского еврейства під час Другої світової війни. Матеріали VII наукової конференції. – К., 2000. – С. 300–304; *ее же*: История одной редакции (газеты “Украинское слово” и “Новое украинское слово”) // Тень Холокоста. – С. 140–145.

⁷ Tyaglyu M. The Role of Antisemitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea, 1941 – 44 // *Holocaust and Genocide Studies*. – Vol. 18, №3 (Winter 2004). – P. 421–459.

⁸ ДАВО, ф. Р–6121, оп. 3, д. 8, л. 1–17.

⁹ Калинівські вісті. – 1943. – 1 січня.

¹⁰ Калинівські вісті. – 1942. – 23 лютого.

¹¹ Вінницькі вісті. – 1941. – 26 жовтня.

¹² Вінницькі вісті. – 1941. – 30 жовтня.

¹³ НДК – Надзвичайна державна комісія по встановленню й розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх посібників, завданих ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.

¹⁴ Козятинська газета. – 1943. – 13 липня.

¹⁵ Вінницькі вісті. – 1942. – 12, 26 квітня.